

Zerbait gehiago euskal azentubideen historiaz

JOSÉ IGNACIO HUALDE
University of Illinois

Abstract

In this paper the origin of the diversification of the Basque accentual systems of the western and central areas is considered. In spite of the great accentual diversity found in this area, certain agreements on the accentual properties of specific morphological categories and lexical items clearly point out to a common origin in the not too distant past. Although the most common accentual pattern in this territory is postinitial accent, I argue that the original system must have had phrase-final accentuation, like some of the present-day varieties of the Bizkaian coast. It appears that the development from phrase-final to postinitial accent, has followed one of two different paths, depending on the area. A direct transformation from one accentual system into the other would have been the association of accentual prominence with a rise in pitch (as it normally is in Spanish), instead of with a pitch fall, as in coastal Bizkaian. A more complex route was followed in some other areas going through stages with penultimate and postpostinitial accent, both of which are attested in neighboring present-day varieties.

1. Azentu bereizgarria Euskal Herrietan¹

Hizkuntza baten azentuera aztertzen dugunean, erantzun behar dugun galdera garrantzitsuenetariko bat hauxe da: azentua bereizgarria den ala ez, hau da, azentua esanahiak bereizteko erabil daitekeen. Euskararen kasuan, galdera horri dagokion erantzuna desberdina da hizkeraren arabera. Ikuspegi honetatik, hiru eskualde nagusi aurkitzen ditugu Euskal Herrian. Ekialdean, zubererak eta erronkarierak azentu bereizgarria dute, *néska* eta *neská*, adibidez, hitz desberdinak baitira euskalki hauetan. Mendebaldean, azentu bereizgarria aurkitzen dugu ia bizkaiera eta gipuzkeraren eremu osoan eta baita Bidasoaldean ere. “Ia eremu osoan” esan behar dugu euskararen hegoaldeko muga ondoan dauden hizkera batzuetan —Arrasaten edo Aramaion, adibidez— azentua ez baita bereizgarria. Baina azentu bereizgarririk gabeko hizke-

(1) Lan hau Joseba Lakarrak zuzendutako “Euskararen historia: arazo zahar, bide berri” EHUren 1997ko udako ikastaroan eman nuen hitzaldi baten testua da. Hemen esaten den gauza gehienak nire *Euskal azentuerak* liburuan ere agertzen dira. Dena den, irakurleak zenbait datu berri aurkituko du hemen.

rak muga ondoan daudenak direnez gero, hizkera hauetan azentu bereizgarriaren galera gertakari modernotzat har dezakegu (gazteen hizkeran azentu bereizgarria galdu da beste lekua askotan —Donostialdean, adibidez). Ekialdeko eta mendebaldeko bi eskualde hauen artean, azentu bereizgarririk gabeko eremu zabal bat dugu: Nafarroa garaiko zati handi bat, Lapurdi eta Nafarroa Beherea.

Esan behar da Lapurdiko leku batzuetan —Saran, esate baterako— eta Ultzaman azaleko kontraste batzuk aurkitzen ditugula. Bi eskualde hauetan *sária* 'sarea' eta *saria* 'saria', adibidez, azentuaren bidez bereizten dira. Baina, hala eta guztiz, ez dago bereizkuntza lexikalik hizkera hauetan. Azentuaren kokagunea baldintzatzen duena erroaren azken bokala da. Hizkera hauetan Erdiko bokalak irristari bihurtzen dira beste bokal baten aurrean: *sare*, *sarja*. Goiko bokalek, berriz, bokaltasunari eusten diote: *sari*, *sari.a*. Bi kasuetan, azentua azkenurreko silaban ezartzen da, baina silabaketa desberdina denez kontraste bat dugu: *sá.rja* vs. *sa.rí.a*. Beraz, hizkera hauetan bereizgarria dena silabaketa da, nolabait esateko, eta ez azentuera. Egia esan, egoera hau apur bat anomaloa da: printzipioz, Erdiko bokalek silabikotasuna galtzen badute ingurune batean, goiko bokalak ere irristari bihurtzea espero genuke. Anomalia hau azaltzeko, proposa dezakegu irristaritze araua sortu zenean, goiko bokalen ingurunea desberdina zela. Zehazkiago *sa.re.a* > *sa. re*a* ~ *sa.rja*, *o.tso.a* > *o.tso*a* ~ *o.tswa* aldaketa gertatu zenean, *sa.ri.ya*, *es.ku.ba* baldin bagenuen, *-y-*, *-b-* kontsonanteek eragotziko zuketan irristaritze arauaren aplikapena. Hipotesi honetan, *-y-*, *-b-* kontsonante epentetikoak galdu ziren beranduago. Badugu ebidentziarik bilakaera hau proposatzeko? Badirudi baietz. Jakin badakigu *-y-*, *-b-* kontsonante epentetikoek ezarketa araua galdu dela leku askotan azken bi mendeetan. Lapurterari dagokionez, Bonaparteren garaian kostaldeko zenbait lekutan kontsonante epentetiko hauek erabiltzen ziren. Eta Ultzamatik ez oso urrun, hurrengo formak aurkitu ditu orain Gamindek Leizarraga herrian: *ogi*, *ogije*; *esku*, *esku-be*; *seme*, *semje*; *asto*, *astwe*. Hurrengo etapa batean Leizarragako sisteman kontsonante epentetikoak galduko balira, Ultzaman eta Lapurdin aurkitzen dugun kontrastea izango genuke hemen ere.

Lan honetan ez dut ezer esango zubereraren azentuaren gainean, ez baitut ezer berririk esateko. Esan daiteke zubereraren azentuaren bilakaera historikoa aski ongi ulertzen dugula. Hizkera honetan azentu normala edo markatugabea paroxitonoa da eta ematen du garai batean azentuera hau orokorra eta salbuespenik gabekoa zela. Azentu oxitono markatua kontrakzio baten ondorioz sortu da: **neskáa* > *neská*, **mendiá(g)ek* > *mendiék*. Gauza bera ikusten dugu kontrakzio berrietan: *mendían* > *mendín*.

Nafarroako eskualde ttipi batean (Imotz eta Basaburuetako zenbait herritan) nahikoa azentuera berezia aurkitzen dugu: *éskuù*, singularrean, baina *eskúik* pluralean. Agian, baita *gizonà* baina *gizonák* ere, Orixek (1919) aspaldian esan zuenez eta O. Ibarrek (1994) ere esaten digunez. Azentu sistema honetaz oso gutti dakit; guttiegi hipotesi diakronikoak aurreratzeko. Mendebaldean ez bezala, azentu nagusia eskuin-alderago aurkitzen da pluralean singularrean baino. Zubereraren gertatzen den moduan, *eskúik* bezalako hitzen azentuera kontrakzioaren ondorioa dela pentsa dezakegu. Hala ere, honek ez du azaltzen *gizonà* vs. *gizonák* kontrastea.

Beraz, hurrengo ataletan mendebaldeko eskualdeari (Bizkaia, Gipuzkoa eta Bidasoaldea) lotuko natzaio.

2. Mendebaldeko azentubideen konparaketa

Bizkaiera eta gipuzkeraren eremuko hizkeretan, gaurregun nahikoa azentu sistema desberdinak aurkitzen ditugu. Leku batzuetan azentua ezkerretik hasita ezartzen da, beste batzuetan eskuinaldetik hasita; eta beste desberdintasun asko ere baditugu. Konpara ditzagun (1)eko adibideak:

(1) Mendebaldeko azentu-sistemak: azentuera orokorra

Gernika	Lekeitio	Antzuola	Azkoitia	Beasain
<i>burué</i>	<i>burúa</i>	<i>burúa</i>	<i>burúe</i>	<i>burúe</i>
<i>gixoná</i>	<i>gixoná</i>	<i>gizóna</i>	<i>gizóna</i>	<i>gizóna</i>
<i>gixonarí</i>	<i>gixonarí</i>	<i>gizonái</i>	<i>gizonái</i>	<i>gizónai</i>
<i>alkatié</i>	<i>alkatiá</i>	<i>alkatía</i>	<i>alkatié</i>	<i>alkátea</i>
<i>alkatieri</i>	<i>alkatiarí</i>	<i>alkatiái</i>	<i>alkatiéi</i>	<i>alkáteai</i>
[-1]	[-1]	[-2]	[+3]	[+2]

Erakusten denez, Bizkaiko kostaldean (Gernikan eta Lekeitioan, adibidez) azentuera orokorra [-1] da (hau da, azentua azken silaban doa); beste zenbait lekutan, hala nola, Antzuolan eta Bergaran edo Markinan, [-2] araua dugu; hots, azentua azkenaurreko silaban; Azkoitian eta inguruko herrietan, berriz, araua [+3] da; azkenik, Bizkai-Gipuzkoetako eskualde zabal batean, [+2] azentu patroia aurkitzen dugu.

Gernika eta Lekeitiorako eman dugun azentuera dela-ta, esan behar da [-1] azentua talde prosodikoarena dela, ez hitzarena. Hau da, azentua talde prosodikoaren azken silaban ezartzen da:

(2) Gernikaldea/Uribe-kosta: azentu taldea

gixoná
gixon ederrá
gure gixon ederrarí
gure herriko gixon ederrarí

Beste aldetik, (1)ean erakutsitako azentuera, azentuera markatugabea edo orokorra da. Baina aipatutako hizkera guztietan, salbuespenezko hitz batzuek beste azentuera bat dute, azentuera markatua dei dezakeguna:

(3) Mendebaldeko azentu-sistemak: azentuera markatua

Gernika	Lekeitio	Antzuola	Azkoitia	Beasain
<i>lékue</i>	<i>lekúa</i>	<i>lékua</i>	<i>lékue</i>	<i>lékue</i>
<i>léngusue</i>	<i>lengusúa</i>	<i>léngusua</i>	<i>léngusue</i>	<i>léngusue</i>
<i>léngusueri</i>	<i>lengusuári</i>	<i>léngusuai</i>	<i>léngusuei</i>	<i>léngusuei</i>

Bizkaiko kostaldeko sisteman hitz markatuek, markatugabeek ez bezala, azentua erakusten dute silaba jakin batean testuinguru guztietan:

(4) Gernikaldea/Uribe-kosta: hitz markatuen azentuera

gure lékuko gixon ederrarí

Bizkaiko kostaldeko azentu sistema hau doinu-azentu motakoa da. Hau da, azentua tonu mugimendu edo ingurune jakin baten bidez gauzatzen da. Hitz markatuetan goiko tonua dugu silaba azentudunean eta tonu beherakada nabaria hurrengo silaban. Hitz markatugabeetan, aldiz, ez dago inolako prominentziarik inongo silabatan (tonu laua dugu), hitza talde prosodikoaren bukaeran ez badago. Aipamen forman eta talde prosodikoaren bukaeran, hitz markatugabeek azken silaban erakusten dute azentu bat (azkenurrekoan Markinaldean), baina hau esaldi-mailako fenomeno da.

Irudietan hitz markatuen eta markatugabeen jokaera desberdina ikus daiteke. Adibideak Bermeokoak dira, baina antzeko gertakariak ditugu Bizkaiko iparraldeko beste hizkeretan. Bokal azentudunak letra larrietan agertzen dira irudietan.

Lehen adibidean, *nire lagunen ama dá* 'nire lagunaren ama da / es la madre de mi amigo' ez dago azentu lexikorik eta patroi laua dugu bigarren silabatik azken silabaraino, beherakada bakarrik esaldiaren azken silaban gertatzen delarik.

Bigarren irudian, *nire lagunén ama da* 'nire lagunaren ama da / es la madre de mis amigos', *lagúnén* hitza azentuduna da, pluraleko atzizkiak azentu lexikala ezartzen baitu aurreko silaban. Silaba honetan, beraz, gorakada dugu eta hurrengoan beherakada nabarmena.

Hirugarren irudian, *nire lagunén amúma da* 'nire lagunaren amona da / es la abuela de mi amigo', *amúma* hitzak azentu lexikoa darama.

Laugarren irudian, *nire lagunén amúma da* 'nire lagunaren amona da / es la abuela de mis amigos', bi azentu lexikal ditugu, *lagúnén* eta *amúma* hitzetan, bakoitzak tonu gorakada eta beherakada eragiten duelarik (ikusten denez, lehen azentua bigarrenarekin baino prominenteagoa da, hemen azaldu ezin dezakegun arrazoi batengatik).

Bostgarren irudian, *súen lagunén ama da* 'zuen lagunaren ama da / es la madre de vuestro amigo', lehendabiziko silaba azentuduna da, bigarrenarekin beherakada dugu eta handik aurrera patroi laua dugu.

Seigarren irudian, *súen lagunén ama da* 'zuen lagunaren ama da / es la madre de vuestros amigos', berriz, bi azentu ditugu, pluraleko atzizkia daramaten *súen* eta *lagúnén* hitzetan. Tonua, esaldiaren bigarren silaban beherakada egin ondoren, -*gú*- silaban goratzen da eta behera doa hurrengoan.

Zazpigarren irudian ere, *súen lagunén amúma da* 'zuen lagunaren amona da / es la abuela de vuestro amigo', bi azentu ditugu, baina bi azentuen arteko distantzia handiagoa da.

Azkenik, zortzigarren irudian, *súen lagunén amúma da* 'zuen lagunaren amona da / es la abuela de vuestros amigos' hiru azentu lexikal ditugu eta hiru tontor garbi.

Zer esanik ez, azentu mota honek ez dauka zerikusirik inguruko hizkuntzetan erabiltzen direnekin. Aldiz, antza nabaria du japonieraren azentuerarekin.

Esan dugunez, Bizkai-Gipuzkoetako hizkeretan oso azentu arau desberdinak aurkitzen ditugu hitz markatugabeekin. Kasu orokorrean, azentua azken silaban ezezik, azkenurrekoan, hirugarrenean edo bigarrenarekin joan daiteke, hizkeraren arabera. Hala ere, sistema hauek guztiok jatorri historiko bakarra duten susmoa dugu. Hitz markatu eta markatugabeen artean bereizten den neurrian, hitz markatuak (azentue-

ra berezia dutenak) berdinak izan ohi dira eremuan barrena, neurri handi batean. Eskualde honetan zehar, plurala markatua ohi da, baita geroko partizipioa eta inperfektiboa ere. Erro markatueta ere adostasun handia aurkitzen dugu. Hurrengoak, adibidez, markatuak dira bereizketa hau duten hizkera gehienetan:

(5) Hitz markatuak Bizkai-Gipuzkoetako hizkeretan

eguzki, euskera, erdera, ollarra, le(e)ngusu, intxaaur, bazkari, gosari (baina ez *afari*), *beste, leku, aurre, belarri, atze, etab.*

Hau guztiau kointzidentzia hutsa ezin daiteke izan. Bat etortze honek erakusten du azentu sistema hauek guztiok jatorri bakarra dutela, argi eta garbi.

Hauxe da, hain zuzen, hemen erakusten saiatuko naizena: gauregungo Bizkaiko kostaldeko sistema abiapuntutzat harturik, Bizkai-Gipuzkoetako beste azentu-sistemen garapena azal dezakegula.

Badira arrazoi onak pentsatzeko azentu kontuetan eskualderik euskor edo konterbakorrena Bizkaiko kostaldea dela (Lekeitio eta Ondarroa alde batera utziz). Hasteko, alboko hizkuntzen azentueratik gehien aldentzen den azentu sistema da, bai azentu arauen aldetik eta baita azentuaren gauzatze fisikoaren aldetik ere. Hau ez da aski zaharrena dela esateko, baina badago gehiago. Sistema hau beste euskal azentu sistema guztiak baino aberatsagoa da, bereizketa gehiago ditu. Gainera, atzizki markatuen portaera askoz errazago azaltzen da sistema honen barnean.

Horretaz gain, Larramendiren lekukotasuna dugu. Larramendiren deskribapenaren arabera, bere garaiko Gipuzkoako azentuera orokorra, funtsean gaurregun Bizkaiko kostaldean aurkitzen duguna da (Larramendi 1729, cf. Hualde 1991):

(6) Larramendi (1729: 351-352)

sg	pl
<i>guizoná</i>	<i>guizónac</i>
<i>guizonác</i>	<i>guizónac</i>
<i>guizonarí</i>	<i>guizónai</i>
<i>guizonarén</i>	<i>guizónen(a)</i>

Hitz markatuei so egiten badiegu ere ikusten duguna da haietako batzuk nahikoa mailegu zaharrak direla. Askotan latinetik eta erromantze zaharretiko maileguk mantendu egin dute jatorriko azentuera, hurrengo Getxoko adibideetan bezala:

(6) Getxo: mailegu markatu zaharrak

a. <i>dénpora</i>	< <i>tempora</i>	b. <i>autóno</i>	< <i>autumnu</i>
<i>ántzar</i>	< <i>ansar</i>	<i>doméka</i>	< <i>dominica</i>
<i>géla</i>	< <i>cella</i>	<i>eskóla</i>	< <i>schola</i>
<i>léku</i>	< <i>hueco</i>	<i>makílla</i>	< <i>baccilla</i>
<i>sékula</i>	< <i>saecula</i>	<i>puxíka</i>	< <i>uesica</i>
		<i>ki(n)púla</i>	< <i>caepulla</i>

Hitz hauek mailegatu ziren momentuan azentuera normala [+1] izan balitz (Martineten hipotesian bezala), ((6a)ko hitzak markatugabeak izango lirateke gaurregun. Bes-

taldetik, azentuera nagusia [+2] bazen, Mitxelenak proposatzen duen moduan, (6b)ko hitzek ez lukete azentuera markatua erakutsiko gaurregun. Datu hauek azaltzen dituen hipotesi bakarra mendebaldeko azentuera zaharra [-1] dela da (cf. Hualde 1995a).

3. Azentu markatuaren jatorri historikoa Bizkaiko kostaldeko azentu-sisteman

Uribe-kostan eta Gernikaldean erabiltzen den sistemarekin hasiz, beraz, hizkera hauetan kasu markatugabeen azentua talde prosodikoaren azken silaban jartzen da, esan dugun bezala:

(7) Uribe-kosta/Gernika

gizoná
gizon ederrá
gizon ederrarí

Hala ere, postposizio klitikoekin, azentua aurreko silaban doa:

(8) Uribe-kosta/Gernika: postposizio klitikoak

gizoná # be
gizoná # gaitik

Nolabait, azentuak klitikoaren muga adierazten du. Antzeko gertakari bat latinez ere aurkitzen dugu: *lí:mina* 'sarrerak', *li:miná#que* 'eta sarrerak', *úbi* 'non', *ubí#libet* 'nonahi', *éa* 'hau', *éá#propter* 'arrazoi honengatik'.

Azentuera bera aurkitzen dugu orain atzizki diren baina lehen klitiko ziren morfema batzuekin; hala nola pluralean:

(9) Uribe-kosta/Gernika: plurala

gizónak < *gizón # (h)ak*
gizónari 'gizonei' < *gizón # (h)ai*

Bai singularreko eta baita pluraleko atzizkiak ere erakusle askeak ziren garai batean; baina, antza denez, singularrekoak pluralekoak baino lehenago bihurtu ziren atzizki. Hau da, momentu historiko jakin batean, egitura morfologiko desberdinak genituen singularrean eta pluralean. Zehazkiago, pluraleko morfemak klitikoak ziren eta klitikoekin azentuera eragiten zuten. Azentuera honi orain arte eutsi zaio, nahiz eta gaurregun singularra eta plurala atzizkiak izan. Oinarriari mugatzaile singularra pluralarena baino lehen lotu zitzaiola garbi ikusten da /-a/-z bukatutako oinarriekin:

(10) Bizkaiera: sg/pl /-a/-z bukatutako oinarriekin

/neska-a/ *neskea* (> *neskia* > *neskie* > *neski*)
 /neska-ak/ *neskaak* > *néskak*

Mitxelenak (1981) proposatu zuen bezala, egoera honen azalpenak ondokoa izan behar du: disimilazio arau hau (*aa* -> *ea*) sortu zenean plurala ez zegoela singularra bezain lotua aurreko hitzari. Hau da, *neska+a* -> *neskea* aldaketa sortu zenean, pluralean ez zen ezarri muga morfosintaktikoa gogorragoa zelako: *neska # ak*. Bestela esan, guri interesatzen zaigun garaian, erakusle plurala klitiko bat zen, nahiz eta singula-

rra atzizkia izan. Gaurregun ez dago desberdintasun morfologikorik eta aurreazentuatzailetasuna pluraleko atzizkien ezaugarri lexikotzat hartu behar dugu.

Komitatiboarekin, oraindik zeharo atzizki bihurtu ez den morfema bat dugu; /gaz/ absolutiboari eransten zaio eta azentua mugan agertzen da:

(11) Uribe-kosta/Gernika: komitatibo singularra

gizonágaz
alabeágaz

Nolabait, komitatiboak klitiko eta atzizkien arteko aldaketa prozesua erakusten du. Komitatibo pluralean bi azentu espero genituzke, bata /-ak/ atzizkiak sartzen duena, eta bestea /gaz/ morfemak sartutakoa. Gauzatzen den bakarra lehena da:

(12) Uribe-kosta/Gernika: komitatibo plurala

/gizon-ak-gaz/ *gizónakaz*
(cf. *gizónak* #*be* -> *gizónape*, klitiko taldea)

Uribe-kostan (baina ez Gernikaldean), benefaktiboa ere markatua da. Arrazoiak bera izan daiteke /-'tzat/ atzizkia genitiboari lotzen bazaio benefaktiboan.

Bizkaiko kostaldean, eta baita Arratian ere, badago beste deklinabide atzizki markatu bat: ablatiboaren atzizkia, /-'ti(k)/, hain zuzen:

(13) Uribe-kosta/Gernika: ablatiboa

etserá, *iturriré*
etsétik, *iturritik*

Atzizki hau zergatik den markatua ez da hain begi bistakoa. Atzizki honen jatorria bera ere iluna da. Jakina denez, bizkaiera zaharrean, ablatiboan *-rean* atzizkia erabiltzen zen eta *-tik* berriagoa da esanahi honekin. Bestaldetik, zenbait hizkeratan *-ti* erabiltzen da eta baliteke *-tik* < *ti* + *ka* izatea, edo *-ti* + (*r*)*ik*, bigarren morfema partitiboaren atzizkia delarik. Honi lotuta, agian (cf. Mitxelena 1985: 236), *lóti*, *bildúr-ti* eta antzeko hitzetan agertzen den eratorpen atzizkia ere markatua da.

Klitizazioaren bidez azal daitezkeen kasuez gainera, hitz elkartuek, normalean, azentu berezia edo markatua dute; gehienetan, lehen osagaiaren azken silaban:

(14) Hitz elkartuak

aitázulo, *burúbandi*, *begígorri*, *seméalabak*, *sagúzar*, *légusu* < *leben* + Lat. *casinu*, *óllar* < *oilo* + *ar*, *báserrri* < *baso* + *erri*, *úrdaí* < *urde* + *gai*, *elízon-do*, *gibélurdin*

Talde klitikoan eta hitz elkartuen azentuerak batu egin daitezke, noski. Eratorpen atzizki azentudunak era batean zein bestean azal daitezke; adib.: *bi* # *garren* (hitz konposatu zein talde klitikoa) > *bígarren*. Hitz markatu askoren jatorri historikoa nahikoa garbi dago, beraz: azentuak talde morfo-sintaktiko batzuen barneko muga adierazten du. Gure hipotesian, antzina ez zegoen hitz markaturik. Frantsesez bezala, azentua talde prosodikoaren azken silaban ezartzen zen beti. Baina beranduago, eta beste hizkuntza askotan bezala, hitz elkartuetan eta talde klitikoetan azentu-arau

berezi bat sortu zen. Egitura morfo-sintaktiko hauetan azentua lehen hitzaren azken silaban hasi zen ezartzen. Arau honek, neurri batean, bizirik dirau. Geroago, klitiko batzuk atzizki bihurtu ziren eta konposatu askoren egitura ilundu egin zen. Ondorioz, atzizki aurreazentuatzaileak sortu ziren (Hualde 1993). Printzipioz, eratorpen atzizki guztiek azentudunak (h.d. aurreazentuatzaileak) izan beharko lukete. Baina badira azentugabeak: /-tasun/, /-garri/ eta /-(l)ari/, esate baterako. Ez dakit azentugabetasunaren arrazoa zein ote den.

Hala ere, talde klitiko eta hitz elkartuen azentua ez da hitz markatuen iturri bakarra izan. Horrela izango balitz hitz markatu guztiak polimorfemikoak izango lirateke (jatorriz, behintzat).

Azentuera markatuaren bigarren iturri garrantzitsua hitz mailegatuak dira. Aipatu dugunez, kasu askotan (baina ez beti) jatorriko azentuera mantendu egin da maileguetan, morfemabakarreko hitz markatuak emanik. Batzuetan oso mailegu zaharrak aurkitzen ditugu hitz markatuen artean. Getxon, adibidez, hurrengo mailegu zaharrak markatuak dira:

(15) Getxo: mailegu zahar azentudunak

akúllu < lat. *aculeu*, *alkóndara* < gazt. zaharra < arab. *qandûra*, *ántzar* < lat. *anser*, *apóstolu* < lat. *apostolu*, *autóno* < lat. *autumnus*, *dénda* < errom. *tenda*, *dénpora* < lat. *tempora*, *doméka* < lat. *dominica*, *erregiña* < lat. *regina*, *eskóla* < lat. *schola*, *espíllu* < errom. naf. **espillo*, *estárta* < lat. (via) *strata*, *gaxtélú* < lat. *castellu*, *géla* < lat. *cella*, *górta* < lat. *cobors*, *gúra* < lat. *gula*, *iséra* < arab. *izare*, *keríza* < lat. **ceresia*, *kimpúla* < lat. *caepulla*, *kollára* < lat. *coc(h)lear(e)*, *léku* < errom. *lucco*, *makílla* < lat. *baccilla*, *puxíka* < lat. *nessica*, *sékula* < lat. *saecula*, *txásta* < lat. **tastare*, *titéra* < lat. *digitalis*.

(15)ean aipatutako Getxoko hitzak markatuak dira beste hizkera askotan ere. Beste adibide batzuk emateko, honakoak ere markatuak izan ohi dira: *aizkóra* < lat. *asceola*, *ámu* < lat. *hamu*, *góna* < errom., cf. ital. *gonna*.

Alabaina, maileguez ez diote beti jatorriko azentuerari eusten. Aldiz, maileguak egokitze joerak eta arau bereziak —batzuetan oso bereziak— sortu dira. Adibidez, Gernikaldean *-ero* bukaera duten hitz guztiak ez dira modu berean egokitzen. Esanahia 'ontzia, lekua' baldin bada, /-'ero/ bukaera azentudunarekin hartzen dira: *frutero* > *frutéroa*, baina esanahia 'ogibidea' bada, /-eru/ bukaera azentugabea dute: *torerero* > *torerue*. Patroi hau guztiz emankorra da, dirudenez, Bizkaiko eskualde batean. Hurrengo adibideak Ondarroakoak dira eta banaketa berbera erakusten dute: 'ogibide' esanahia duten hitzak markatugabeak diren bitartean, 'leku, ontzi' adierazten dutenek azentuera markatua jasotzen dute (ikus Hualde 1995b Ondarroako hitz markatu eta markatugabeen azentueren analisisirako):

(16) Ondarroa /-ero/ 'ogibide'; /-'ero/ 'leku, ontzi'

a. <i>basurerú re</i> 'zabor-biltzailea'	b. <i>basuréru re</i> 'zabor-ontzia'
<i>fruterú re</i> 'fruta-saltzailea'	<i>frutéru re</i> 'fruta-ontzia'
<i>autobuserú re</i>	<i>gallinéru re</i>
<i>fontanerú re</i>	<i>asukaréru re</i>
<i>barberú re</i>	

Beste adibide bat emateko, kontsidera dezagun maileguen egokitzea Beasaingo hizkeran. Hizkera honetan, esan bezala, azentua [+2] da kasu markatugabeen. Maileguak egokitzeko, azentua bigarren silabara mugitzen da jatorriko forman eskuinalderago baldin badago:

(17) Beasain: maileguen egokitzea

<i>ascensór</i>	>	<i>a(s)zénsorea</i>	<i>situación</i>	>	<i>situázioa</i>
<i>tentación</i>	>	<i>tentázioa</i>	<i>tenedór</i>	>	<i>tenédorea</i>
<i>melocotón</i>	>	<i>melókotoia</i>	<i>especialidád</i>	>	<i>espézialidadea</i>
<i>calendáριο</i>	>	<i>kaléndarioa</i>	<i>albaricóque</i>	>	<i>albárikokea</i>
<i>telegráma</i>	>	<i>telégramea</i>	<i>bicicléta</i>	>	<i>bizikletea</i>
<i>lavadora</i>	>	<i>labádorea</i>	<i>escopéta</i>	>	<i>eskópetea</i>
<i>frigorífiko</i>	>	<i>frigórifikoa</i>	<i>automático</i>	>	<i>autómaticoa</i>

Gaztelaniaz azentua lehen silaban badoa, silaba horretan mantentzen da, [+1] azentuera markatua duten hitzak sortuz:

(18) Beasain: azentua lehen silaban duten maileguak

<i>lámpara</i>	>	<i>lánpara</i>	<i>plátano</i>	>	<i>plátanoa</i>
<i>plástico</i>	>	<i>plástikoa</i>	<i>zócalo</i>	>	<i>zókaloa</i>

Egitura honetako mailegu zahar askotan ere jatorrizko lekuan geratu da azentua, erro markatuak emanez Beasaingo sisteman:

(19) Beasain: azentua lehen silaban duten mailegu zaharrak

<i>témpora</i>	>	<i>dénborea</i>	<i>ténda</i>	>	<i>déndea</i>		
<i>páce</i>	>	<i>pákea</i>	<i>cálle</i>	>	<i>kálea</i>		
<i>cámera</i>	>	<i>cámbrá</i>	>	<i>gánbarea</i>	<i>libru</i>	>	<i>liburue</i>
<i>tégula</i>	>	<i>télla</i>	>	<i>téllea</i>	<i>ánser</i>	>	<i>ántzarra</i>
<i>árbol</i>	>	<i>árbolea</i>	<i>ábbas</i>	>	<i>ápaize</i>		
<i>lócu</i>	>	<i>luéco</i>	>	<i>lékue</i>			

Orain arte ikusitako gertakariak erraz ulertzen dira. Baina beste zenbait kasu bereziagoak dira. Erdaraz azentua hitzaren bigarren silaban badoa, azentua leku berean egotea espero genuke, printzipioz, hauxe baita azentuera orokorra Beasaingo sisteman. Hala ere, hau ez da beti gertatzen. Erdal proparoxitonoetan, azentua lehen silabara aldatzen da era sistematikoan:

(20) Beasain: erdal proparoxitonoak

<i>micrófono</i>	>	<i>mikrofonoa</i>	<i>semáforo</i>	>	<i>sémaforoa</i>
<i>teléfono</i>	>	<i>télefonoa</i>	<i>bolígrafo</i>	>	<i>bóligrafoa</i>
<i>artículo</i>	>	<i>ártikulue</i>	<i>católico</i>	>	<i>kátolikoa</i>
<i>península</i>	>	<i>péninsulea</i>	<i>matrícula</i>	>	<i>mátrikulea</i>

Hitz hauetan, jatorrizko azentuerari eutsi balitzaio, hitz markatugabeak izango genituzke. Hala ere, azentua mugitu egiten da, azentuera markatua sortuz. Badirudi, egokitze arau berezi bat dugula hemen; alegia: gaztelaniazko proparoxitonoak azentuera markatuarekin, [+1], egokitzen dira.

Beraz, hizkera desberdinetan, analogiaz eragindako arau bereziak aurkitzen dira:

Batzuetan, Basterrecheak (1974-75) ere ikusi zuen moduan, erdal jatorri berberek bi hitz sortu dira, bata azentuduna eta bestea azentugabea, esanahi desberdinekin. Adibidez, Getxon *posture* azentugabeak 'apostu' esanahia du, eta *postúre* azentudunak gaurko gaztelaniaren esanahi arrunta du. Egoera, beraz, oso konplexua izan daiteke, leku desberdinetan eta garai desberdinetan azentu-egokitze arau eta joera desberdinak erabili baitira. Hala eta guztiz, argi dago hitz askoren markatutasunaren zergatia beraien erdal jatorria dela.

Azentuera markatuaz ikusitakoa laburbilduz, oinarri markatuen azentuera berezia azaltzeko bi hipotesi nagusi ditugu: (a) oinarria markatua da garai batean talde klitiko edo elkartua zelako, eta (b) oinarria markatua da erdaratiko hitza delako.

4. Bizkai-Gipuzkoetako beste azentubideen garapen historikoa

Orain arte, hitz markatuen iturri desberdinak hartu ditugu gogoetan. Esan bezala, gure hipotesian, garai batean azentua ez zen bereizgarria Bizkai-Gipuzkoetako euskalkietan eta azken silaban ezartzen zen. Geroago, talde klitikoetan eta hitz elkartuetan azentuera bereziak sortu ziren, maileguez ere azentuera markatuaren bigarren iturri garrantzitsua izan direlarik. Guzti honek gaurregun Bizkaiko kostaldean aurkitzen dugun azentubidea ematen digu. Gure hipotesian, hemendik Bizkai-Gipuzkoetan aurkitzen ditugun hainbat azentuera berezi sortu dira bide desberdinetan; hau da, aldaketa historiko desberdinen ondorioz.

Eskualde askotan, talde markatugabeen azentua azkenaurreko silabara mugitu da. Agian, desberdintasuna mantentzeko, pluralaren azentua ere, silaba bat ezkerraldera mugitu da:

(23) Ezkerralderanzko lerraketa (Markinaldea, Antzuola/Bergara, etab.)

<i>gizoná</i>	>	<i>gizóna</i>
<i>gizónak</i>	>	<i>gízónak</i>

Hauxe da, adibidez, Antzuolan edo Markinan aurkitzen dugun egoera. Baina bi mugimenduak ez dira beti batera gertatu. Ondarroan, esaterako, azentua mugitu egin da singularrean edo talde markatugabeetan, baina ez pluralean:

(24) Ondarroa

<i>gizóna</i> (baina: <i>gixoná ra</i>)
<i>gizónak</i> (<i>gixonak dis</i>)

Aldiz, Gernikaldeko leku batzuetan, ezkerralderanzko mugimendua azentu markatuekin gertatu da, baina ez markatugabeekin:

(25) Arteaga, etab.

<i>gixoná</i>
<i>gíxonak</i>

Lekeition, azentu lexikoak hitzaren azkenaurreko silabara mugitu dira (*kánpotarra* > *kanpótárra*), baina azentu markatugabea [-1] da.

Dena den, gehienetan batera joan ohi dira bi aldaketa hauek. Aldaketa hauen ondorioz, kasu markatuan [-2] dugu, eta atzizki markatuekin azentua atzizkia baino bi silaba ezkeralderago ezartzen da. Hauxe da, hain zuzen, Antzuolan aurkitzen duguna:

(26) Antzuola: azentuera orokorra [-2]

<i>ésku</i>	<i>mútill</i>
<i>eskúa</i>	<i>mutilla</i>
<i>eskuandáko</i>	<i>mutillákiñ</i>
<i>eskuandakúa</i>	<i>mutillandáko</i>

(27) Antzuola: pluralaren azentuera

sg ... ó o]	pl ...ó o]- o ...		
<i>mutilla</i>	<i>mútilak</i>	<i>kalía</i>	<i>káliak</i>
<i>mutillái</i>	<i>mútillei</i>	<i>kaliái</i>	<i>káliei</i>
<i>mutillákiñ</i>	<i>mútillekiñ</i>	<i>kaliákiñ</i>	<i>káliekiñ</i>
<i>mutillandáko</i>	<i>mútillandako</i>	<i>kaliandáko</i>	<i>káliandako</i>
<i>alargúna</i>	<i>alárgunak</i>	<i>emakumía</i>	<i>emakúmiak</i>
<i>tellatútik</i>	<i>tellátuetatik</i>	<i>tabernátik</i>	<i>tabérnetatik</i>
<i>tellatukúa</i>	<i>tellátuetakua</i>	<i>tabernakúa</i>	<i>tabérnetakua</i>

Nahiz eta arau orokorra [-2] izan, hitz markatuetan azentua askoz lehenago ager daiteke:

(28) Antzuola: hitz markatuak

a. Mailegu zaharrak: *gánbara*, *liburu*, *kípula*, *áiskoria*, *béntania*, *dómekia*, *zápatua*, *érlojua*, *púxikia*, *martizena*, *abéndua*, *éskola*, *kípula*

b. Mailegu berriak: *kótxia*, *káfia*, *kuárvia*, *bánkua*, *bándeja*, *ármaixo*, *álfonbra*, *tíesto*, *eléfante*, *elégante*, *bútaka*, *éskoba*, *gálleta*, *kútxillo*, *tómate*, *létxu-ga*

c. Euskal jatorriko oinarri markatuak: *éuskeria*, *lókatzia*, *bélarrixia*, *éradi-xa* 'edaria', *érastuna*, *tókixa*, *íntxarrixa*, *íntxaurra*, *lápikua*, *berákatza*, *eskílla-sua*, *ítaixa*, *ságastixa*

d. Hitz elkartuak: *burú-aundixa*, *gibél-urdiña*, *xagú-xarra*, *aitxá-jauna*, *burdún-tzalixa*, *argí-ollarra*, *artá-soua*, *sorgíñ-itxuskixa* 'landare bat', *xágu-xarra*, *légusua*, *garágarrilla*, *légusiña*

Azkoitian eta Urolaldeko beste hizkeretan ere lehen begiratu batean azentu arau orokorra [-2] dela ematen du:

(29) Azkoitia

burúe, *gixóna*, *txapéla*, *jostúne*, *alpérra*
ipurdíxe, *itturríxe*, *guntzurrúne*, *abarie*, *alkatíe*, *txistuláixe*, *alargúne*

Hala ere, datuak kontu handiagoz aztertzen ditugunean, argi dago azentu araua desberdina dela Antzuolan eta Azkoitian. Hasteko, Azkoitian hitz luzeetan azentua ez da inoiz ezartzen hirugarren silaba baino eskuinalderago:

(30) Azkoitia: oinarri luzeak

e ma kú mi e
i el tsé ru e
te le bí si xu e

Singularraren paradigma kontuan hartzen dugunean, azentua ezkerraldetik hasita hirugarren silaban ezartzen dela ikusten dugu. Zehazkiago, azentua hirugarren silaban ezartzen da hirugarrena ez bada azkena:

(31) Azkoitia: singularra

<i>gizona</i>	<i>txakúrre</i>	<i>alkatíe</i>	<i>alargúne</i>
<i>gizonái</i>	<i>txakurréi</i>	<i>alkatíei</i>	<i>alargúnei</i>
<i>gizonána</i>	<i>txakurréna</i>	<i>alkatíena</i>	<i>alargúnena</i>
<i>gizonákin</i>	<i>txakurrékin</i>	<i>alkatíekin</i>	<i>alargúnekin</i>
<i>gizonántzako</i>	<i>txakurréntzako</i>	<i>alkatíentzako</i>	<i>alargúnentzako</i>

Beraz, Azkoitian arau [+3] da, eta ez [-2]. Hau oso garbi ikusten da hurrengo adibideotan, /-ko-a/ atzizkiarekin:

(32) Azkoitia: /-ko-a/

a. o o-ó o	b. o o ó-o o	c. o o ó o-o o
<i>baso-kúe</i>	<i>itxesó-kue</i>	<i>udebérri-kue</i>
<i>mendi-kúe</i>	<i>Doností-kue</i>	
<i>kale-kúe</i>	<i>ipurdí-kue</i>	
<i>txapel-kúe</i>	<i>aldapá-kue</i>	
<i>bizker-kúe</i>	<i>elizé-kue</i>	

Jeneralizazio posible bakarra azentua hirugarren silaban jartzen dela da, baina debeku batekin: azentua ezin daiteke azken silaban jarri. Hau da, azken silaba estrametrikoa da.

Galdera hauxe da, beraz: [-2] arau orokorra duen sistema batetik [+3] arau duen beste sistema batera nola pasatu den (ikus Hualde 1998). Galdera ez da zaila, begien bistan baitago hitz gehienak eta erabilienak anbiguoak direla arauaren norabidearen aldetik. Desberdintasuna hitz luze xamarrekin baizik ez da agertzen:

(33) [-2] > [+3]

[-2]		[+3] & estrametrikalitatea
<i>gizona</i>	=	<i>gizona</i>
<i>alkatía</i>	=	<i>alkatía</i>
<i>igeltserúa</i>	>	<i>igeltsérua</i>

Urolaldean, hitzunik maiztasun handiena duen azentuera (*gizona*, *alkatía*, etab.) [+3] bezala berrinterpretatu dute (azken silabaren estrametrikalitatearekin) eta ondorioz azentuera berria sortu da hitz luzeagoetan. Kontuan hartzen badugu Antzuolako sisteman ere hitz markatueta azentua azkenbigarren silaba baino askoz lehenago ezar daitekeela, azentu ezarketa arauaren norabide aldaketa gertatzea ez da batere harrigarria.

Gipuzkoako [+2] hizkera askok ere jatorri historiko berbera dute argi ta garbi. Sistema hau modu bat baino gehiagotan sortua izan daiteke.

Bizkaiko kostaldeko sistemetan azentua doinu-azentuzko motakoa da, esan dugunez. Tonua talde prosodikoaren bigarren silaban gora doa eta silaba azentuduneraingo mantentzen da goiko mailan, silaba azentudunaren hurrengoan beherakada handia dugularik:

(34) Uribe-kosta/Gernika: doinuera

gi | zo ná ġi | zó | nak

a | lar gu ná a | lar gú | nak

Singularrean eta pluralean azentu atzerapena jaso duten hizkeretan, aldiz, honako patrioiak ditugu:

(35) Markinaldea

gi | zó | na ġi | zo nak

a | lar gú | na a | lár | gu nak

Honelako doinu-azentuzko sistema batean, goiko tonuan doan lehen silabak prominentzia akustikoa dauka eta erraz interpreta daiteke azentudun bezala. Hau da, azentuaren ezaugarri akustiko bezala tonu gorakada hartzen badugu, beherakada hartu beharrean, honako berrinterpretazioa dugu:

(36) [-2] markatugabea + oinarriaren azkenaurrekoan atzizki markatuekin
> [+2] markatugabea, [+1] markatua

gizóna gizonak
alárguna alárgunak

(36)an ikusten denez, berrinterpretazio honen ondorio bat hauxe da: orain singularra eta plurala oinarri laburrekin besterik ez direla bereizten. Hauxe da hain zuzen [+2] azentuera duten hizkeretan gertatzen dena. Bizkaiko kostaldeko hizkeretan, singularra eta plurala oinarri markatugabe guztiekin bereizten dira, silaba kopurua gorabehera; [+2] sistemetan, aldiz, oinarri luzeekin ez dago bereizketarik (*gizóna* vs. *gizonak*, baina *emákumea* = *emákumeak*). Hemen emandako bilakaera diakronikoak adierazten du honen zergatia.

Badira, dena den, beste bide batzuk [+2] sistema bat lortzeko. Gure begien bistan [+3] > [+2] aldaketa gertatzen ari da zenbait lekutan, Getarian (Gaminde, a.e.) eta agian Azpeitian ere, adibidez.

Leku askotan azentu arauak erabat aldatu badira ere, markatu/markatugabe bereizkuntza mantendu da. Markatu/markatugabe oposaketa garrantzi morfologikoa duen kasuetan oso egoera desberdinak aurkitzen ditugu, aipatu ditugun bilakaera diakronikoen ondorioz:

(37) Azentueren konparaketa

a. Gernika

Azentuera markatugabea:

Talde prosodikoaren azken silaban

adib.: *gixoná, gixon ederrá, gixon ederráí*

Atzizki markatuen azentuera:

Atzizki markatuek azentua aurreko silaban ezartzen dute

adib.: *gixonák, gixon edérrari, txakúrtxu, txakúrtxue, txakúrtxueri* 'sg = pl'

b. Lekeitio

Azentuera markatugabea: Talde prosodikoaren azken silaban;

adib.: *gixoná, gixon ederrá, gixon ederráí*

Atzizki markatuen azentuera: Atzizki markatuek azentua hitzaren azkenurreko silaban ezartzen dute;

adib.: *gixonak, gixon ederrári, txakúrtxu, txakurtxúa, txakurtxuári* 'sg = pl'

c. Antzuola

Azentuera markatugabea: Hitzaren azkenurreko silaban;

adib.: *gixóna, gixonái, gixonandáko, gixonandakúa*

Atzizki markatuen azentuera: Oinarriaren azkenurreko silaban (h.d. atzizkia baino bi silaba lehenago);

adib.: *gíxonak, gíxonei, gíxonendako*

d. Beasain

Azentuera markatugabea: Bigarren silaban; adib.: *gizóna, gízónai*

Atzizki markatuen azentuera: Atzizki markatuek azentua lehen silaban ezartzen dute, oinarria laburra bada;

adib.: *gízona, gízonei*

Azentuera markatua eragiten duten atzizkiak zeintzuk diren aztertzen dugunean, adostasun handia aurkitzen dugu. Orohar, atzizki markatu gehiago ditugu Bizkaiko kostaldean Gipuzkoan baino, baina Gipuzkoako [+2] hizkeretan markatu diren atzizki guztiak markatuak dira Bizkaiko kostaldean ere. Hau nahikoa argi ikusten da flexiozko atzizkiekin:

(38) Flexiozko atzizki markatuak

	Gernikaldea	Lekeitio	Antzuola	Beasain
a. Izen sintagma				
	plurala	plurala	plurala	plurala
	-tik	-tik		
	-gaz	-gaz		
b. Aditz partizipioak				
	-t(z)e	-t(z)e	-t(z)e	-t(z)e
	-ko	-ko	-ko	-ko

c. Adjektiboak

-ago	-ago	-ago	
-en	-en	-en	-en
-egi	-egi	-egi	-egi

Bat etortze hau harrigarria da “markatua” izateak oso gauza ezberdinak esan nahi baititu sistema bakoitzean. Atzizki hauek aurrezentuatzailak dira Gernikaldean, azentua hitzaren azkenurreko silaban ezartzen dute Lekeitioan, bi silaba lehenago ezartzen dute Antzuolan eta hitzaren lehen silaban Beasainen. Hizkera guzti hauekin plurala edo *-t(z)a* atzizkia markatuak badira azentuaren aldetik, azentu sistema hauek jatorri berbera edukitzeak izan behar du honen arrazoia.

5. Mitxelenaren Erretereriako azentua

Bukatzeko, Mitxelenak bere hizkeraren azentuaz utzi zigun deskribapena miatu nahiko nuke. Nik elkarrizketatu ditudan erreteriarrek [+2] azentuera orokorra erabiltzen dute, oso bereizkuntza lexiko guttirik edo batere bereizkuntza lexikorik gabe. Ordea, Mitxelenak bere Erretereriako azentuera deskribatu zuen zenbait lekutan, eta Mitxelenaren deskribapena oso bestelakoa da. Mitxelenak esan zigunez, bi hitz mota daude deskribatzen duen Erretereriako sisteman: alde batetik *txoriya*, *galera* motakoak, eta bestetik *galderà*, *tokiyà*. Lehen taldea bigarrena baino askoz handiagoa dela ere esan zigun. Bestela esanda, lehen taldekoak hitz markatugabeak dira eta bigarren taldekoak markatuak. Bere deskribapenaren arabera, argi dago *galderà*, *tokiyà* hitzek azentua lehen silaban dutela. Hitz hauek “gain-behera doaz lehen silabatik aurrera” (Mitxelena 1988 [1958]: 103, c oh.). Gauza bera aurkitu zuen Alarcosek Mitxelenak grabatutako *galerà* hitzaren azterketa akustikoan egin zuenean: “la mayor altura se alcanza en la *a* primera y luego va descendiendo paulatinamente hasta el final” (Mitxelena 1987: 480). Beraz: *gálera*, *tókiya* dugu.² Honetan ez dago arazorik. Erdialdeko beste hizkera askotan gauza bera gertatzen da, alegia, hitz markatuek [+1] azentuera dute. Interes handikoa dena hau da: beste taldeko hitzek, hitz markatugabeek, ez dutela azentua bigarren silaban. Hau Mitxelenak esplizitoki esaten digu. Hain zuzen, Bortzirietako eta [+2] araua duten beste hizkera batzuekin egiten du konparaketa eta berea desberdina dela esaten digu. Mitxelenaren deskribapenean, hitz markatugabeetan azentua (=tonu maila) mantendu egiten da hasieratik bukaeraraino. Eta hau da, era berean, Alarcosek aurkitu zuena: “Se ve bien claro que *galera* tiene las tres vocales bien acentuadas y algo más la *-a*”. Are gehiago, hitz markatuek azentua lehen silaban ez ezik, bigarrenean ere izan dezakete: *eróriya*, *leámiya* hitz markatuak dira, eta *egosiya*, *erosiya*, aldiz, markatugabeak. Argi dago azentu mota honek zerikusi gehiago duela Gernikaldean erabiltzen denarekin, Gipuzkoako hizkeretarako deskribatu dugunarekin baino. Hitz markatugabeetan azentuera ez da [+2], baizik eta [-1], Gernikan eta Uribe-kostan bezala. Azentua taldearena da: *mutil zintzuá*. Zer ondorio atera behar dugu honetatik? Dударik gabe, [+2] azentuera ez dela baka-

(2) Alarcosek egindako espektrogramak eta oinarrizko maiztasun kurbak Echeniqueren (1988) lanean argitaratu ziren.

rrik "berria" Gipuzkoako eskualde batzuetan, "berri-berria" baizik; azken belaunaldietan gertatutako berrikuntza.

Mitxelena (1988: 102-103; 1985: 577-582) azentuera orokorraren eta markatuaren arteko kontrastea honako adibideekin erakusten du:

(39) Mitxelenaren azentuera

Markatugabeak	Markatuak
<i>arrantza</i> (astoarena)	<i>árrantza</i> (arrainena)
<i>basua</i> 'oihana'	<i>básua</i> 'edalontzia'
<i>iltzia</i> 'iltzea (iltzatzekoa)'	<i>íltzia</i> 'hiltzea'
<i>eltzia</i> 'lapikoa'	<i>éltzia</i> 'heltzea'
<i>eliza, alaba</i>	<i>mákina, káyola</i>
<i>estia, itxia, artia</i>	<i>béstia, átzia, tártia</i>
<i>loriya, txoriya, gariya, berriya</i>	<i>lótíya, tókiya, kábiya, périya</i>
<i>pixtiya, txuriya, guriya</i>	<i>prémiya, lúpiya, múkiya</i>
<i>lepua, zokua, jokua</i>	<i>léyua, mókua</i>
<i>mandua, kolkua</i>	<i>málkua, ttánttua</i>
<i>soñua, doñua</i>	<i>xátua, xántua</i>
<i>trikua, modua, zakua</i>	<i>lékua, ámua, mállua, káikua</i>
<i>ixtua, pixtua</i>	<i>txíxtua</i>
<i>egosiya, erosiya</i>	<i>eróriya, leámiya</i>
<i>onena</i> 'honena'	<i>ónena</i> 'hobea'
<i>zuena</i> 'que había'	<i>zúena</i> 'vuestro'
<i>ayena</i> 'tallo leñoso'	<i>áyena</i> 'haiena'
<i>datorrela</i> 'viniendo él'	<i>dátorrela</i> 'que venga él'

Datu hauek ikusita, argi dago /-tze/ eta /-ti/ eratorpen atzizkiak [+am] direla, beste hizkera askotan bezala, azentuera markatua sortzen baitute: *íltzia* 'hiltzea, heriotza' (cf. *iltzia* 'iltzea'), *éltzia* 'heltzea' (cf. *eltzia* 'lapikoa'), *lótíya* (cf. *loriya*). Lehen parearen azalpena ere morfologikoa da, hots, hitz markatuak /-tza/ atzizkia darama. Hitz markatuen zerrendan emandako beste adibide asko ere markatu izan ohi dira Bizkai-Gipuzkoetako hizkera gehienetan eta baita Bidasoaldekoetan ere: *básua* 'edalontzia', *átzia*, *béstia*, *lékua*, *tókiya*, *txístua*, *ámua*. Azkenik, *datorrela* / *dátorrela* oposaketa Bizkaiko kostaldean ere aurkitzen dugu.

Bere azken urteetan berriro arduratu zen gai honetaz Mitxelena eta Errenteriako hitz markatuen eta markatugabeen zerrenda luze bat prestatu zuen (Echeniquek 1988an argitaratua). Zerrenda honetan hitz markatuak espero genituzkeenak dira; hots, maileguak, hitz elkartuak eta eratorriak, eta mendebaldeko beste hizkera askotan ere markatuak diren euskal hitz batzuk. Hona hemen zenbait adibide:

(40) Mitxelena (Echenique 1988): hitz markatuak

a. mailegu berriak:

bankuà, barkuà, botuà, gustuà, jefià, kotxià, kafià, moruà, kojuà

b. mailegu zaharrak:

lekuà, kabiya, kanpuàn, maixuà, ganbaràn, katilluà, denborà, tipulà

c. hitz elkartuak:

urdayà, galbayà, lengusuà, suarriyà

d. hitz eratorriak (oinarri morfemaniztunak):

onenà 'hobeà', txarrenà, zarrenà, zallenà, gorrenà, jatorrenà, ederrenà, lotiyà, lotsatiyà, mastiyà, arrikà, korrikà, ojukà, gutarrà, aurtxuà, galderà, ollaxkuà, kentzekò, astekò, euskaldunà

e. morfemabakarreko euskal hitzak:

atziàn, aurriàn, bestià, taldià, taluà, malkuà, tokiyà, belarriyà, eztarriyà, egiyà

Neurri handi batean, bereizketa berbera dugu Gernikan, Lekeition, Ondarroan edo Antzuolan, esate baterako. Hau da, Mitxelenak azentuera markatuarekin ematen dituen hitz gehienak markatuak dira beste hizkera horietan ere. Bestaldetik, badirudi Mitxelenak deskribatu zuen sisteman silababakarreko izenak ere markatuak direla: *uriàn, urekuà, uretik, lurriàn, lurrekuà, lurretik, surtakuà, surtatik*. Puntu honetan Erretereriako azentuera Bortzirietakora hurbiltzen da.

Pluralaren azentua dela-ta, Mitxelenak esaten digu singularra eta plurala bereizi egiten direla oinarri markatugabeekin; adib: *gizonakiñ 'sg' vs. gizonakiñ 'pl'*, baina ez dago oso garbi azentua zein silabatan kokatzen den pluralean. Badirudi, dena den, hitz hirusilabadunetan azentua lehen silaban dagoela. Esaten duenez, azentuera bat dugu *galera* hitzean, eta beste bat haren pluralean, *galeràk*. Bigarren hitz honen azentuera, *galderà* hitz markatuak duena dela dio. Hau, dakigunez, *gáldera* denez gero, hauxe izango genuke:

(41) Mitxelena sg/pl

markatugabea

markatuak

galera

gálerak

gáldera, gálderak

Noski, oinarria markatua denean, azentuera berdina dugu singularrean eta pluralean: *txíxtuak esnatu du, txíxtuak esnatu dute*. Echeniquek (1988: 508) argitaratutako langaietan hauxe esaten digu Mitxelenak: "mientras *pixtiyak (jan du)* se distingue por el acento de *pixtiyàk (jan dute)*, *bestiàk (esan du)* 'el otro lo ha dicho' no se distingue así de *bestiàk (esan dute)* 'los otros lo han dicho'."

Mitxelenaren lekukotasunak izugarritzko garrantzia du, antza denez, azentu sistema guztiz itxuraldatu baita azken belaunaldietan Erretereriako eskualdean eta agian baita Gipuzkoako beste eskualde askotan ere.

Aipamenak

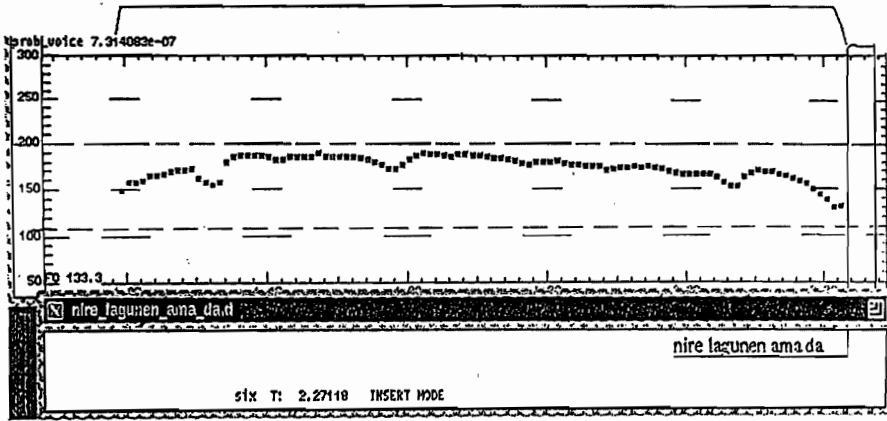
Basterrechea, José, 1974-75, "Estudios sobre entonación vasca según el habla de Guernica", *FLV* 18: 353-393 & 21: 289-338.

Echenique, María Teresa, 1988, "Stress and pitch (Luis Mitxelena zenak utzitako langaia)", *Euskera* 23: 495-521.

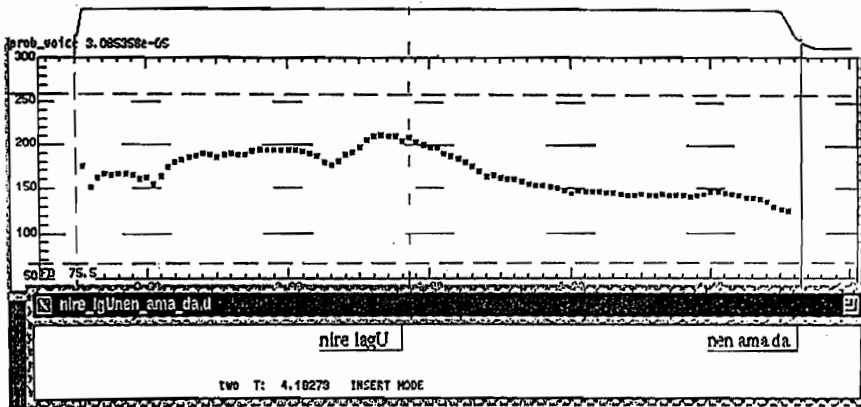
Hualde, José I., 1991, "Manuel de Larramendi y el acento vasco", *ASJU* 25: 737-749.

_____, 1993, "On the historical origin of Basque accentuation", *Diachronica* 10: 13-50.

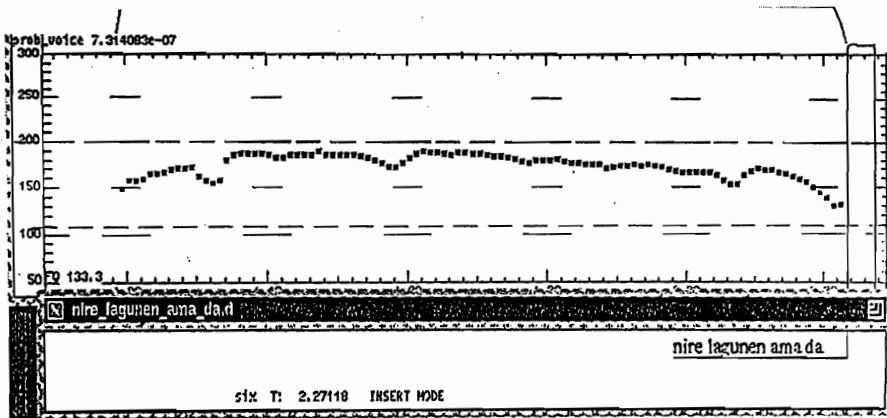
- _____, 1995a, "Reconstructing the ancient Basque accentual system: Hypotheses and evidence". In J. I. Hualde, J. A. Lakarra & R. L. Trask, arg., *Towards a history of the Basque language*, 171-188. Amsterdam: Benjamins.
- _____, 1995b, "Análisis del sistema acentual de Ondarroa", *ASJU* 29: 319-343.
- _____, 1997, *Euskararen azentuerak*. Bilbo & Donostia: EHU & Gipuzkoako Aldundia (ASJU-ren Gehigarriak).
- _____, 1998, "A gap filled: postpostinitial accent in Azkoitia Basque", *Linguistics* 36: 99-117.
- Ibarra, Orreaga, 1994, *Ultzamako euskararen azterketa*. Doktoradutza tesia, Euskal Herriko Unib.
- Larramendi, Manuel, 1729, *El imposible vencido: arte de la lengua bascongada*. Salamanca: Antonio J. Villagordo Alcaraz. [Berrarg. Donostia: Hordago, 1979].
- Mitxelena, Koldo, 1954, "La posición fonética del dialecto vasco del Roncal", *Via Domitia* 1: 123-157. [Berrarg. Mitxelena 1988, I: 273-297].
- _____, 1958, "Nikolas Ormaetxea Euskaltzaindian sartzean". *Euskera*, 2. aldia, 3: 36-43. [Berrarg. Mitxelena 1988b: 97-106].
- _____, 1985, *Fonética histórica vasca*, 3. arg. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia [ASJU-ren Gehigarriak, 4].
- _____, 1987, *Palabras y textos*. Leioa: Euskal Herriko Unib.
- _____, 1988, *Euskal idazlan guztiak VI: Hizkuntzalaritzaz I*. Zarautz: Euskal Editoreen Elkarte.
- Ormaetxea, Nikolas [Orixe], 1919, "Acento vasco", *RIEV* 9: 1-15.

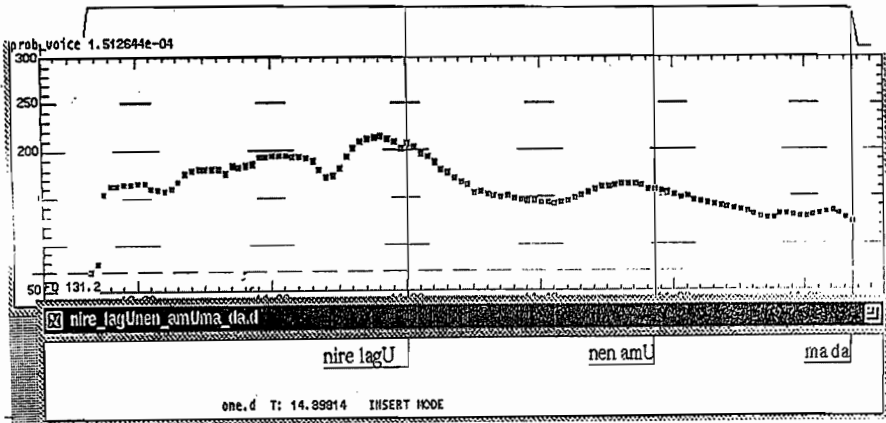
1. irudia

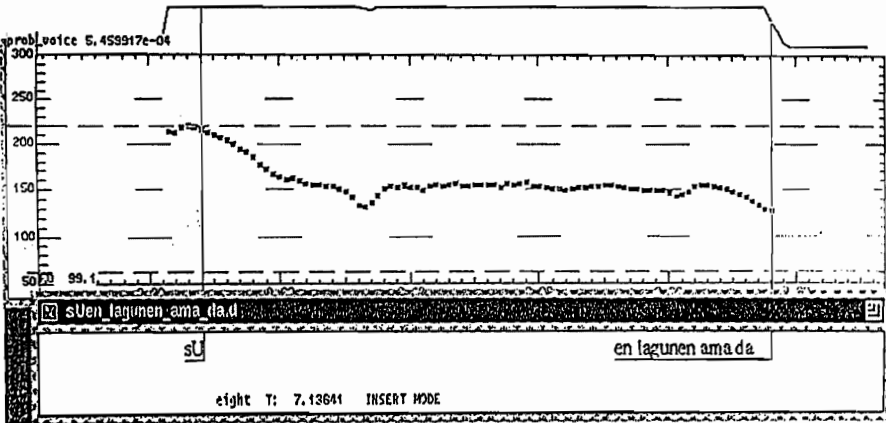
2. irudia

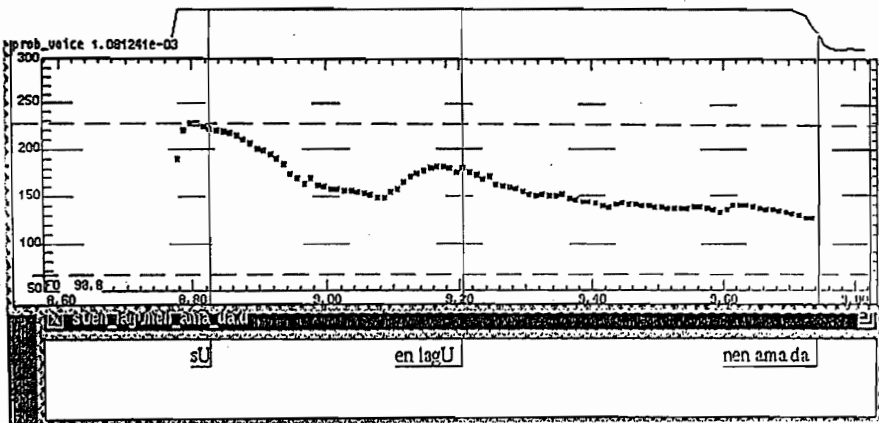
3. irudia

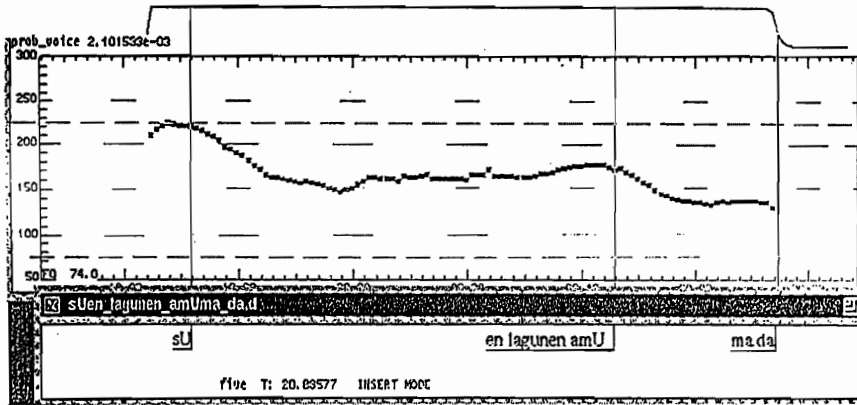
4. irudia

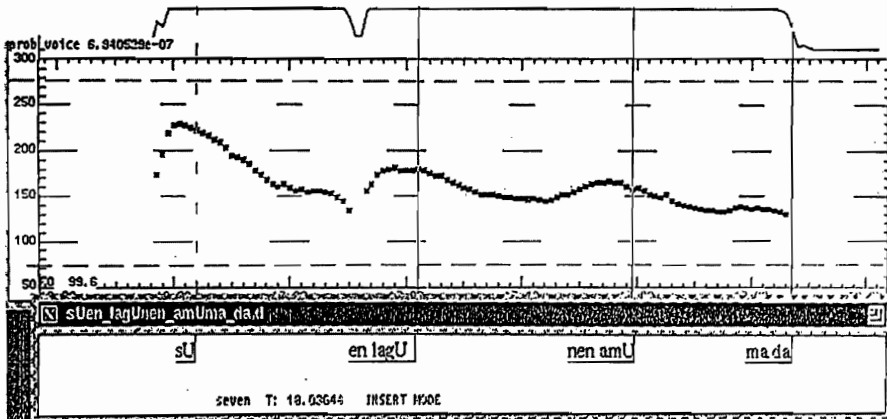
5. irudia

6. irudia

7. irudia

8. irudia